

3-15

7206

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

Загребельна Ніна Іванівна

УДК 94(477)“19”

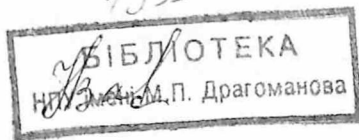
ГРОМАДСЬКІ ГУМАНІТАРНІ ОРГАНІЗАЦІЇ
В УКРАЇНІ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

07.00.01 – Історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

1533

КИЇВ – 2004

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова

100310206

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії України факультету української філології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор **Реєнт Олександр Петрович**, Інститут історії України НАН України, заступник директора.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор **Павко Анатолій Іванович**, Академія муніципального управління в м. Києві, професор кафедри політології;

кандидат історичних наук **Осташко Тетяна Сергіївна**, Інститут історії України НАН України, старший науковий співробітник відділу історії Української революції (1917 – 1921 рр.).

Провідна установа Донецький національний університет, кафедра історії України, Міністерство освіти і науки України, м. Донецьк.

Захист відбудеться "01" жовтня 2004 р. о 14⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.02 Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий "30" серпня 2004 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Стоян Т. А.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

Актуальність теми дослідження. Звернення сучасних дослідників до проблематики Першої світової війни набуває нині особливої актуальності. Цей відносно короткий у хронологічному відношенні період насичений різноманітними подіями і явищами у військовому, політичному, соціально-економічному, громадському і духовно-культурному житті України. На основі суспільного досвіду останнього десятиріччя минулого століття та перших років третього тисячоліття переосмислюються традиційні теми історичних досліджень, які вимагають більш ґрунтовного вивчення, науково виважених підходів та об'єктивних оцінок, і досліджуються нові, обійдені увагою радянської історіографії. Серед них, зокрема, тема, що стосується ролі громадських структур у їх самоорганізації в екстремальних умовах.

З початком Першої світової війни з усією очевидністю проявилася економічна і політична слабкість самодержавного уряду Російської імперії, який не був здатний швидко і належним чином перебудуватися для успішного ведення війни. Реакцією на це стала активізація громадської благодійності у країні. Вже в перші дні війни представниками ліберальних буржуазно-поміщицьких клд, тісно пов'язаних з органами місцевого самоврядування, були створені загальноросійські організації гуманітарного спрямування – Всеросійський земський союз (ВЗС) і Всеросійський союз міст (ВСМ) допомоги хворим і пораненим воїнам, які у своїй діяльності спиралися на широку мережу місцевих комітетів, зокрема в усіх українських губерніях.

Дослідження діяльності громадських гуманітарних організацій в Україні у роки Першої світової війни, насамперед таких як Земський і Міський союзи, Тетянинський комітет, має важливе наукове значення. Воно дає можливість простежити зміни в ставленні суспільства до вирішення нагальних соціальних проблем різних верств населення. Ці організації відчутно потіснили позиції держави у сфері опіки постраждалих фронтників і цивільного населення, особливо у медично-санітарній галузі та у справі допомоги біженцям, що, зрештою, відчутно посилювало громадські впливи у галузі соціальної опіки.

Досліджувана проблема є актуальною не лише з позицій висвітлення діяльності громадських гуманітарних організацій, а й під кутом зору тісного зв'язку благодійності з багатьма галузями суспільного життя, реалізації їх досвіду за сучасних умов, у час утвердження загальнолюдських цінностей.

Таким чином, соціальна значущість та недостатнє наукове вивчення проблеми й зумовили вибір теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано з урахуванням планів науково-дослідної роботи відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України (ресстраційний № 0101U000553) та Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Тема дисертації затверджена Вченою радою Інституту історії України НАН України 2 жовтня 2001 року, протокол №8 та Вченою радою Національного педагогічного інституту імені М.П. Драгоманова 14 лютого 2001 року, протокол №7.

Мета дисертаційного дослідження: на основі комплексного аналізу діяльності громадських гуманітарних організацій і товариств у справі опіки військовослужбовців і цивільного населення; висвітлити головні напрямки і форми їх діяльності та визначити вагомість внеску цих об'єднань у розв'язання нагальних завдань, викликаних умовами війни, на засадах самоорганізації громадських сил. Для досягнення мети дисертант поставив такі **наукові завдання:**

- визначити ступінь наукової розробки цієї теми, наявність і стан джерельної бази;
- з'ясувати історію створення, соціальну базу, структуру та джерела фінансування таких провідних громадських гуманітарних організацій, як Всеросійський земський союз і Всеросійський союз міст допомоги хворим і пораненим воїнам, Тетянинський комітет по наданню допомоги постраждалим від воєнних дій, Товариства допомоги постраждалим солдатам і їхнім родинам та інші благодійні організації;

- розглянути участь різних громадських організацій, товариств і комітетів, які діяли в українських губерніях у роки війни, в організації мережі медично-санітарних закладів по допомозі хворим, пораненим та покаліченим воїнам;

- проаналізувати діяльність громадських благодійних об'єднань у створенні спеціалізованих закладів по лікуванню, харчуванню, працевлаштуванню і забезпеченню грошовою та іншою допомогою цивільного населення, насамперед біженців, дітей-сиріт і родин військовослужбовців;

- охарактеризувати основні напрямки і форми роботи комітетів Всеросійського земського союзу і Всеросійського союзу міст у зоні бойових дій Південно-Західного фронту та в районах, наближених до нього, у справі опіки воїнів, біженців та місцевого населення;

- оцінити досвід діяльності громадських гуманітарних організацій у справі розв'язання нагальних завдань щодо опіки військовослужбовців і цивільного населення на українських землях під час Першої світової війни.

Об'єктом дисертаційного дослідження є громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни.

Предметом дослідження є діяльність громадських гуманітарних організацій у справі опіки військовослужбовців і цивільного населення в Україні в роки Першої світової війни.

Хронологічні межі дисертації охоплюють період від початку Першої світової війни (липень 1914 р.) і до кінця 1917 р. Це пояснюється тим, що саме у цей час діяльність громадських гуманітарних організацій і товариств набула найбільш сталого розвитку. З грудня 1917 року вказані організації і товариства були реорганізовані відповідно до декретів Ради Народних Комісарів і поступово припинили свою діяльність.

Географічні межі дослідження охоплює як усі дев'ять українських губерній Російської імперії, так і Галичину та Буковину, що входили до складу Австро-Угорщини, тобто майже всю територію сучасної України.

Методологічна база дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, системності і комплексності, розвитку та плюралізму. У процесі виконання дисертації використовувалися такі наукові методи: порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, конкретно-історичний, статистичний, описовий, логічно-аналітичний та метод кількісного аналізу.

Для більш глибокого вивчення явищ було використано насамперед порівняльно-історичний метод. Він дозволив виявити в процесі порівняння головних напрямів діяльності благодійних організацій у загальноросійському масштабі і на місцевому рівні закономірності їх розвитку на українських землях та регіональну специфіку функціонування. Використання статистичного методу й кількісного аналізу в обліку масових суспільних явищ та процесів у нерозривному зв'язку з їх якісною стороною дало змогу проаналізувати рівень розвитку громадської опіки під час війни в різних напрямках її діяльності – медично-санітарному, трудової допомоги, освітньому та ін. Для аналізу одержаної з різних джерел інформації автор користувався описовим і проблемно-хронологічним методами, дотримуючись принципу критичного підходу та зіставляючи дані з різних джерел. Застосування у дослідженні логічно-аналітичного методу дозволило подати матеріал у чіткій послідовності та логічній завершеності.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в постановці та розробці актуальної проблеми, яка до цього часу не отримала всебічного висвітлення в історичній науці. На основі широкого масиву джерел, в тому числі вперше введених у науковий обіг, з позицій сучасної методології зроблено узагальнюючий аналіз діяльності громадських гуманітарних організацій в Україні в роки Першої світової війни. В роботі визначено головні напрямки та форми роботи як загальноросійських організацій, так і місцевих громадських товариств, об'єднань, комітетів по допомозі хворим, пораненим і покаліченим воїнам, їхнім родинам, біженцям, дітям-сиротам та іншим категоріям постраждалого населення. У всій повноті з'ясовано специфіку роботи комітетів Земського і Міського союзів у районах, наближених до Південно-Західного фронту (в Галичині, на Волині й Буковині), визначено вагомість їх внеску в забезпечення лікувальною, харчовою, протиепідемічною та іншою допомогою і працевлаштуванням цивільного населення. На конкретних прикладах показано діяльність місцевих комітетів провідних гуманітарних організацій, насамперед ВЗС і ВСМ, в організації та утриманні великої кількості госпіталів і лазаретів для воїнів, притулків для дітей, різних закладів опіки біженців під час їх руху та в місцях тимчасового проживання у прифронтових районах для місцевого знедоленого населення. Визначено роль і місце української інтелігенції та студентства в роботі громадських благодійних

організацій, особливо в Комітеті Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту. Доведено, що гуманітарна діяльність громадських організацій в Україні у роки Першої світової війни набула важливого державного значення у справі опіки воїнів і цивільного населення; особливо в медично-санітарної галузі й гуманітарній підтримці біженців.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в тому, що його основні положення, висновки, фактичний матеріал можуть бути використані при написанні наукових праць з історії України періоду Першої світової війни, історії вітчизняної благодійності, становлення та розвитку громадянського суспільства, при підготовці нормативних та спеціальних курсів для студентів вищих навчальних закладах.

Апробація та впровадження результатів дисертації. Основні положення та висновки дослідження обговорювалися : на засіданнях відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України та кафедри історії України Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Концептуальні положення та висновки дисертації доповідалися на наукових конференціях: міжнародній науковій конференції “Перша світова війна і слов’янські народи” (14 – 15 травня 1998 р.), проведеної на базі кафедри історії слов’янських народів і народознавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, на Всеукраїнській конференції “Формування міжетнічної та міжконфесійної толерантності засобами суспільних дисциплін у системі освіти України” (5 - 6 грудня 2002 року), на науковій конференції: Перше засідання Всеукраїнського “Круглого столу” – “Сарбеевські читання” (Київ, 30 січня 2003 р.); на звітно-наукових конференціях викладачів Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (2002, 2003, 2004 рр.)

Результати дослідження впроваджені в навчальний процес історичного факультету Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (довідка № 07-10/1286) та спеціалізованої школи № 149 м. Києва (довідка № 92 від 5.04.2004 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладено в трьох статтях у фахових наукових виданнях, що входять до переліку ВАК України, в навчальному посібнику та в матеріалах наукових конференцій.

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації становить 244 стор. З них основного тексту 181 сторінок, список використаних джерел та літератури нараховує 63 сторінки (308 позицій).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено предмет та об’єкт вивчення, хронологічні та географічні межі наукового пошуку, мету, завдання і методологічну базу дослідження, вказані наукова новизна, практичне значення дисертації та апробація одержаних результатів.

У першому розділі “Історіографія та джерельна база дослідження” аналізується стан наукової розробки проблеми, дається характеристика використаних джерел.

Історіографія проблеми. Незважаючи на широку джерельну базу, історіографія досліджуваної проблеми досить обмежена. Слід зазначити, що будь-яких ґрунтовних розробок обраної теми в радянській та сучасній вітчизняній історичній науці немає. Перші праці в цьому напрямку, нариси й огляди, зокрема діяльності Земського і Міського союзів та Тетянинського комітету з’явилися ще в роки Першої світової війни¹. Проте вони мали описовий характер, у них давалися загальні принципи організаційних засад і деякі заходи досліджуваних об’єднань у справі допомоги постраждалим воїнам та цивільному населенню, не вдаючись до ґрунтового аналізу їх діяльності. Тому ці публікації не можуть претендувати на роль всеохоплюючих праць. Часто в них використовували матеріали, опубліковані в офіційних звітах про діяльність вищезазначених організацій, відповідним чином скорочуючи обсяг і переробляючи їх офіційний стиль.

У радянській історичній науці традиції благодійності і гуманітарної допомоги в роки Першої світової війни досліджувалися досить поверхово, в основному вивчалась діяльність Російського Товариства Червоного Хреста². Публікація Є. І. Лотової була присвячена заходам Земського і Міського союзів у боротьбі з епідеміями, проте останні розглядалися лише на рівні їх організації головними комітетами³. Тому на сучасному етапі гуманітарна діяльність громадських організацій у роки війни залишається ще недостатньо вивченою. Втім, радянські дослідники значну увагу приділяли діяльності Земського і Міського союзів в іншому аспекті, акцентуючи на їх значенні як органів політичної консолідації буржуазії і ліберальних поміщиків з метою захоплення влади у лютому-березні 1917 р., у формуванні Тимчасового уряду та в підготовці встановлення військової

¹ Загряцков А. Д. Всероссийский Земский Союз. (Общие принципы организации и юридическая природа). – Пг.: Издание журнала “Земское Дело”, 1915. – 29 с.; Колесников А. Н. Очерк системы учреждений Всероссийского Союза городов // Юридический вестник. – М., 1917. – № 17. – С. 107–108; Комитет Ее Императорского Высочества великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных бедствий. 14 сентября 1914 г. – январь 1916 г. – Т. 1. – Пг.: Государственная типография, 1916. – 509 с.; Кляшкун Н. Фронтная работа Союза городов летом 1916 года. – М.: Городская типография, 1916. – 31 с.; Краткий очерк деятельности Всероссийского Земского союза. Январь 1916 г. – М.: Типогр. Т-ва Рябушинских, Б. г. – 52 с.; Очерк деятельности Всероссийского Союза Городов. 1914–1915 г. – М.: Типогр. Т-ва Рябушинских, 1916. – 239 с.; Очерк деятельности Комитета Ее Императорского Величества Великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных действий со дня основания по 1 января 1916 г. – Пг.: Государственная типография, 1915. – 27 с.; Очерк деятельности Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского Земского союза за 1915 год. – К.: Типогр. А. И. Гросман, 1916. – 27 с.; та ін.

² 100 лет Красного Креста в нашей стране. – М.: Медицина, 1967. – 297 с.; Страшун И. Д. Русская общественная медицина между двумя революциями. 1907–1917 г. – М.: Медицина, 1964. – 206 с.

³ Лотова Е. И. Земский союз и Союз городов в борьбе с эпидемиями в годы первой мировой войны (1914–1918) // Очерки истории русской общественной медицины: Сб. ст. / Под. ред. П. И. Калью. – М.: Медицина, 1965. – С. 111–148.

диктатури напередодні більшовицького перевороту⁴. Поряд з цим, окремих сторін діяльності зазначених союзів науковці торкалися в працях, присвячених кризі самодержавної влади в Росії, історії воєнної економіки в роки Першої світової війни⁵.

Тільки в 90-х рр. ХХ ст., після розпаду СРСР, коли було знято ідеологічні шори радянської історіографії, серед науковців відроджується інтерес до проблеми громадської опіки постраждалих воїнів і цивільного населення в умовах війни⁶. Так, історії діяльності Російського Товариства Червоного Хреста в роки Першої світової війни, в тому числі й на українських землях, були присвячені дисертаційні дослідження українських науковців В. О. Ореховського та С. П. Кармалюка⁷. Перший у своїй праці проаналізував структуру цієї організації, її основні заходи, спрямовані на медично-санітарну допомогу фронтовиків. Другий приділив увагу діяльності Червоного Хреста в галузі надання допомоги пораненим воїнам, реабілітації воїнів-інвалідів та підтримки військовополонених.

Окремі факти щодо діяльності органів місцевого самоврядування в роки війни в галузі громадської опіки були наведені в дисертаційному дослідженні О. М. Головка та в статті І. Г. Сулиги⁸. Перший, зокрема, розглянув заходи Харківської міської думи, а другий - заходи земських комітетів Правобережної України, спрямовані на допомогу воїнам і цивільному населенню. Поряд з цим слід назвати статтю О. М. Доніка, в якій

⁴ Алексеева И.В. Агония сердечного согласия: Царизм, буржуазия и их союзники по Антанте 1914 – 1917. – Л.: Лениздат, 1990. – 318 с.; Волобуев П.В. Монополистическая буржуазия и Временное правительтво // Монополии и иностранные капиталы в России: Сб. ст. / М.П. Вяткин (отв. ред.). – М.–Л.: Изд-во Академии наук ССР, 1962. – С. 240 – 273; Думова Н.Г. Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. – М.: Наука, 1988. – 245 с.; Юрий М.Ф. Буржуазные военно-общественные организации в период Первой мировой войны. 1914 – 1918 гг. (ВЗС, ВСГ, Земгор, Центральный военно-промышленный комитет). – М.: Московский государственный историко-архивный институт, 1990. – 358 с.; *його ж.* К методологии изучения буржуазии и буржуазных военно-общественных организаций // Октябрьская революция. Народ: ее творец или заложник? – М.: Наука, 1992. – С. 236 – 248; та ін.

⁵ Дякин В.С. Русская буржуазия и царизм в годы первой мировой войны (1914 – 1917 гг.). – Л.: Наука, Ленинградское отд-ние, 1967. – 364 с.; Акимова Г. С. Российская буржуазия в годы первой мировой войны // Вопросы истории. – 1974. – № 10. – С. 67 – 80; Маевский И. В. Экономика русской промышленности в условиях первой мировой войны – М.: Госполитиздат, 1957. – 391 с.; та ін.

⁶ Иванова Ю.Н. Женщины в истории русской армии // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 3. – С. 36–39; Кальнянов А.Ю. Уникальный опыт благотворительности // Военно-исторический журнал. – М., 1999. – № 2. – С. 85–90; Форсова В.В. Общественное призрение военных и их семей в дооктябрьской России // Вестник РАН. – 1996. – Т. 66. – № 8. – С. 750 – 758; Кукурудзяк М.Г. Місіонери добродійності і милосердя. – К.-Подільський, 1994. – 82 с.; та ін.

⁷ Ореховський В.О. Діяльність Російського Товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни (1914–1917 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 1997. – 247 с.; Кармалюк С.П. Діяльність організації Червоного хреста в Україні в 1867 – 1920 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Кам'янець-Подільський, 1998. – 183 с.

⁸ Головка О. М. Харківське міське самоврядування у 1893–1917 роках: Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1997. – 248 с.; Сулига І. Г. Південно-Західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. ІІІ. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 234 – 239.

висвітлюються окремі епізоди діяльності на українських землях, особливо в найбільших міських центрах, різноманітних громадських благодійних організацій і товариств у роки Першої світової війни. Зокрема автор подав короткий огляд організаційної структури та заходів з опіки хворих і поранених воїнів, їх родин, а також біженців таких організацій як Всеросійський земський союз, Всеросійський союз міст, Тетянинський комітет, Товариство допомоги постраждалим на війні солдатам та їх родинам, Російське Товариство Червоного Хреста та ін., наголосивши на важливій ролі громадських сил у вирішенні багатьох проблем, викликаних екстремальними умовами воєнного часу⁹. Коротко проаналізував мережу благодійних організацій і товариств у Російській імперії, які опікувалися жертвами військових конфліктів протягом останньої чверті XIX – початку XX ст., особливо під час Першої світової війни, у своїх працях київський дослідник Ф. Я. Ступак¹⁰.

Певну увагу фахівцями-істориками було приділено й такому трагічному явищу як біженство у роки тієї війни. Ця тема до недавнього часу зовсім не досліджувалася через вищезазначені причини. У червні 1998 р. в Санкт-Петербурзі учасники міжнародного наукового колоквиуму “Росія у Першій світовій війні” наголосили на актуальності проблеми біженства в роки війни і в наші дні. Зокрема у доповіді О. М. Курцева¹¹ було не тільки проаналізовано масштаби біженства у війні 1914–1918 рр., а й відзначено зусилля громадських організацій у його подоланні.

Певний доробок у розробку біженської проблематики на матеріалах України внесли сучасні українські науковці. Зокрема масштаби біженського руху на Волині висвітлив у дисертаційному дослідженні Б. В. Бернадський¹². У розвідці О. В. Сердюка “Біженство в Україні під час Першої світової війни” це явище розглянуто як один з найдраматичніших проявів у житті українського та інших народів. Проте, як зазначив автор, при всіх суперечностях, які загострилися у роки війни, досить потужно проявила себе громадськість у справі надання допомоги жертвам останньої, що підтверджується наведеними ним чималою кількістю фактів активних заходів, насамперед працівників Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст і київського відділення

⁹ *Донік О. М.* Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*: Вип. IV. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 155 – 182.

¹⁰ *Ступак Ф. Я.* Благодійні товариства Києва (др. пол. XIX – поч. XX ст.). – К.: Хрещатик, 1998. – 208 с.; *його ж.* Благодійна діяльність на початку XX ст. // *Перша світова війна: Історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнар. наук. конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча.* – Чернівці, 22–24 вересня 1998 р. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 148 – 154.

¹¹ *Курцев А. Н.* Беженство // *Россия и первая мировая война: Материалы международного научного colloквиума / Н. Н. Смирнов и др. (отв. ред.); Санкт-Петербургский филиал Ин-та российской истории РАН.* – СПб., 1999. – С. 129 – 146.

¹² *Бернадський Б. В.* Волинь у роки Першої світової війни: Дис. ... канд. іст. наук. – Луцьк, 1999. – 197 с.

Тетянинського комітету¹³. Деякою мірою вищезазначена проблема та політика уряду щодо німців-виселенців на українських землях у роки Першої світової війни були проаналізовані в праці Т. І. Лазанської¹⁴.

Підсумовуючи огляд історіографії, слід зробити висновок, що на сьогодні у вітчизняній історичній науці немає спеціальної узагальнюючої праці, присвяченої історії діяльності громадських гуманітарних організацій у справі опіки воїнів і цивільного населення в Україні у роки Першої світової війни. Остання досліджувалася фрагментарно, тільки в деяких її аспектах та напрямках, тому ґрунтовна наукова розробка цієї проблеми є одним із завдань української історичної науки.

Джерельну базу дисертаційної праці становить комплекс різноманітних як архівних, так і опублікованих документів, насамперед статистичні звіти, списки різноманітних закладів, преса досліджуваного періоду, мемуари та ін.

У зв'язку з цим значний інтерес викликають документи Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІА України в м. Києві), які знаходяться у фондах “Комітет Всеросійського земського союзу Південно-Західного фронту” (ф. 715) і “Комітет Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту” (ф. 721). Вищезазначені фонди містять десятки тисяч одиниць документів: звіти, огляди, хроніки, доповіді, акти обстеження, статистичні дані про діяльність цих комітетів та їх чисельних медично-санітарних закладів, підприємств, управлінь і відділів; накази, постанови і циркуляри головних комітетів Земського та Міського союзів; протоколи нарад лікарів, губернських санітарно-виконавчих комісій; переписку про забезпечення і медично-санітарне обслуговування армії, про організацію різних закладів; матеріали про боротьбу з інфекційними та іншими захворюваннями, про рух і надання різнобічної допомоги біженцям і місцевому населенню; підшивки і вирізки з газет, спеціалізованих видань про діяльність Земського і Міського союзів та інших громадських організацій у прифронтових районах тощо. Матеріали цих фондів, які становлять цінне джерело для дослідження багатьох аспектів історії України періоду Першої світової війни, дають змогу досить повно висвітлити різні сторони діяльності комітетів ВЗС і ВСМ Південно-Західного фронту у справі допомоги воїнам і цивільному населенню, насамперед їх роботу у медично-санітарній галузі та щодо підтримки біженців.

У дисертаційному дослідженні також використані матеріали інших фондів ЦДІА України, таких як “Київський губернський комітет Всеросійського земського союзу” (ф. 1069), “Волинський губернський комітет Всеросійського земського союзу” (ф. 930). Зокрема протоколи засідань київського комітету, відомості про витрати на утримання госпіталів для хворих і поранених воїнів, які йому підпорядковувалися, їх списки,

¹³ Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Виш. IV. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 111 – 132.

¹⁴ Лазанська Т. І. Німці-виселенці українських губерній у роки Першої світової війни // Там само. – С. 84 – 110.

переписка з Головним комітетом ВЗС дають змогу більш повно висвітлити його роботу та інших київських громадських установ по влаштуванню й обслуговуванню лікувальних закладів для фронтників. Переписка Волинського губернського комітету ВЗС з іншими земськими комітетами, його журнали засідань, відомості про діяльність окремих закладів, карти із зазначенням місцезнаходження лікувальних і харчувальних пунктів, санітарно-епідемічних загонів повітових і губернського органів самоврядування Волинської губернії дозволяють показати важливу роль земських комітетів у справі всебічної опіки біженців і місцевого населення.

Важливі дані, що містяться у фонді “Управління головноуповноваженого Російського Товариства Червоного Хреста при арміях Південно-Західного фронту...” (ф. 719), зокрема журнали і протоколи засідань Головного управління Російського Товариства Червоного Хреста, списки лікувальних закладів РГЧХ та інших громадських організацій, які знаходилися в Києві й перебували під його прапором, доповнюють наші знання про внесок київської громадськості в організацію медичної допомоги постраждалим воїнам. Документи фонду “Уповноважений Центрального обивательського комітету Царства Польського по округу 4-х губерній: Волинській, Подільській, Херсонській і Бессарабській” (ф. 917) допомагають розкрити структуру цієї благодійної організації, місцеві підрозділи якої активно діяли на території України, та її заходи щодо опіки біженців-поляків.

Для висвітлення теми дисертації автором були залучені також матеріали з чотирьох державних обласних архівів України: Харківського (ДАХО), Житомирського (ДАЖО), Донецького (ДАДО) і Миколаївського (ДАМО), а також Російського державного воєнно-історичного архіву м. Москви (РДВІА). Особливий інтерес становлять документи фонду “Харківська міська управа” і “Харківське губернське відділення Тетянинського комітету” (відповідно ф. 45 і ф. 317, ДАХО), які дозволяють належним чином висвітлити заходи органу міського самоврядування, губернського відділення Тетянинського комітету та деяких інших благодійних товариств цього великого промислового центру України в справі всебічної підтримки родин фронтників, забезпечення біженців медично-санітарним доглядом, житлом, роботою тощо.

Матеріали фондів “Житомирська міська управа” і “Волинський губернський розпорядчий комітет” (відповідно ф. 62 і ф. 119, ДАЖО) містять перелік благодійних комітетів і попечительств, які були створені на початку війни в Житомирі місцевою громадськістю, органами міського самоврядування і різними установами та висвітлюють їх заходи по допомозі хворим і пораненим воїнам, їхнім родинам. Документи ще одного фонду – “Житомирський комітет Всеросійського союзу міст допомоги хворим і пораненим воїнам” (ф. 283) відтворюють картину діяльності місцевого комітету ВСМ за активної підтримки багатьох житомирян в облаштуванні й утримуванні госпіталів для постраждалих фронтників.

Внесок Миколаївського товариства “Просвіта” у справу опіки хворих і поранених

воїнів та родин мобілізованих до війська висвітлюють протоколи зібрань і переписка з різними установами цієї української просвітницької організації, які містяться у фонді “Українське товариство “Просвіта” (ф. 206, ДАМО). Усього в дисертаційному дослідженні використано матеріали 78 справ з 27 фондів, які знаходяться в 7 державних архівах.

Серед джерел, опрацьованих у ході роботи над дисертацією, важливе місце займають друковані статистичні матеріали, особливо звіти про діяльність за певний період в українських губерніях комітетів Земського і Міського союзів, відділень Тетянинського комітету, місцевих благодійних товариств і попечительств, які опікувалися фронтовиками, їх родинами, дітьми, біженцями¹⁵. Вони містять достовірну інформацію щодо заснування й функціонування вищезазначених організацій, їх конкретного внеску у справу опіки постраждалих співвітчизників.

Надзвичайно важливою групою джерел для поглибленого аналізу діяльності громадських гуманітарних організацій у роки Першої світової війни є дореволюційні періодичні видання. Зокрема, в дисертаційному дослідженні були використані матеріали, опубліковані в газетах “Киевлянин”, “Киевская мысль”, “Киев”, “Харьковские губернские ведомости”, “Украинская жизнь” та ін. У цих часописах у рубриці «Місцева хроніка» регулярно друкувалися повідомлення про заснування різноманітних місцевих благодійних товариств, комітетів, попечительств і закладів, відкриття губернських відділень загальноросійських організацій, звіти про їх діяльність, суми пожертвувань громадян за певний час на користь потерпілих воїнів і цивільного населення тощо.

Вагомими друкованими джерелами із вказаної теми є “Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза” і “Вестник Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского союза городов”. Деякою мірою вони є енциклопедією діяльності ВЗС і ВСМ на театрі воєнних дій та в районах, наближених до Південно-Західного фронту. В них публікувалися звіти відділів, відомості про поточну роботу закладів, повідомлення про рішення, прийняті на засіданнях комітетів, хроніка тощо. Всі ці матеріали дозволяють об’єктивно відтворити багатогранну картину гуманітарної діяльності фронтових комітетів Земського і Міського союзів на українських землях.

Ще однією групою друкованих джерел є епістолярна спадщина, в якій події Першої світової війни описані безпосередніми її учасниками. Для цієї праці надзвичайно цінними є спогади відомого політичного діяча й історика Д.І. Дорошенка, головнокомандуючого

¹⁵ *Отчет* Волинского губернского комитета Всероссийского земского союза по отделению оказания помощи больным и раненым воинам за период с 7 октября 1914 по 1 января 1916 г. – Житомир: Типогр. “Работник”, 1916. – 285 с.; *Всероссийские* Земский и Городской союзы. Отдел по устройству беженцев: Отчеты и материалы – Т. 1: Трудовое посредничество. – М.: Типогр. Т-ва Рябушинских, 1917. – 141, 225 с.; *Статистический отчет* о деятельности комитета Юго-Западной областной земской организации по оказанию помощи больным и раненым воинам с 25 августа 1914 г. по 1 ноября 1915 г. – К.: Типогр. А. Я. Неймана, Б. г. – 98 с.; *Отчет* о деятельности Комитета при управлении Киевского учебного округа по оказанию помощи раненым и семьям запасных. (За время с 1 января по 1 мая 1915 года). – К.: Типогр. Т-ва И. Н. Кушнірев, 1915. – XXXX, 605 с.; та ін.

Південно-Західним фронтом О. О. Брусилова, голови Державної думи Росії М. В. Родзянко та ін.¹⁶ Критично оцінюючи події, вони доповнюють і уточнюють наші знання про всі негаразди, які воєнне лихоліття несло воїнам і, особливо, цивільному населенню прифронтових районів, влучно характеризують і показують внесок організацій та окремих діячів у справу громадської опіки постраждалих співвітчизників.

При написанні дисертації автор також дослідив законодавчі акти, розпорядження, які регламентували діяльність громадських благодійних організацій, їх участь у державних органах періоду війни, зокрема в справі допомоги біженцям; довідкові книжки з опіки поранених і скалічених воїнів та їх родин; календарі й пам'ятні книжки, що видавалися у той час.

Таким чином, дослідження ґрунтується на достатньому комплексі джерел, аналіз яких дає можливість достовірного і неупередженого розкриття теми.

Перспективним напрямом подальшого розвитку проблеми, на нашу думку, є розкриття епохальної ролі Першої світової війни і її впливу на долі українського народу та інших сусідніх народів. Однією зі стрижневих ліній наукового пошуку може стати відображення першої геополітичної катастрофи ХХ століття у сприйнятті її сучасників та безпосередніх її учасників; визначення її місця у пам'яті народів, захоплених виром війни, в тому числі й українського народу.

У другому розділі "Громадські організації допомоги воїнам і цивільному населенню: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування" розглянуто мережу громадських благодійних організацій, які діяли на українських землях у роки Першої світової війни, з'ясовано організаційні засади найбільших з них та напрямки їх діяльності.

Уже з перших тижнів після оголошення 19 липня 1914 р. Німеччиною війни Росії масштаби воєнних дій на фронтах викликали необхідність у наданні термінової допомоги десяткам тисяч поранених, хворих та скалічених військовослужбовців, їхнім родинам і біженцям. Урядові структури були змушені визнати, що без широкої підтримки громадськості, для якої війна стала надзвичайною подією, викликавши у переважній її частини патріотичне піднесення, в цій справі їм не обійтися. Вже з першим артилерійським залпом в українських губернських і повітових центрах почали створюватися різноманітні товариства, попечительства і комітети для допомоги постраждалим воїнам і цивільному населенню.

В цих умовах офіційна влада змушена була перейти на позиції більш тісної співпраці передусім із земськими і міськими органами самоврядування, які 30 липня

¹⁶ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 1: Доба Центральної Ради. – 2-е вид. – Нью-Йорк: Булава, 1954. – 437 с.; *його жс.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). – Ч. 1: Галицька Руїна 1914 – 1917 років. – Львів: Червона калина, 1923. – 131 с.; Брусилов А. А. Мои воспоминания. – М.: Воениздат, 1983. – 256 с.; Родзянко М. В. Крушение империи. – Х.: Интербук, 1990. – 263 с.; Курлов П. Г. Гибель императорской России. – М.: Современник, 1992 – 255 с.; та ін.

і 8 серпня 1914 р. відповідно створили Всеросійський земський союз (ВЗС) та Всеросійський союз міст (ВСМ) допомоги хворим і пораненим воїнам. Втім, побоюючись у першу чергу політичного зростання ролі підприємницького класу в країні, представники якого контролювали ці організації, владні структури зобов'язали ВЗС і ВСМ займатися лише медично-санітарною справою, відіграючи роль помічників військово-санітарного управління та РТЧХ. Вони засновували й утримували лікувальні заклади для хворих і поранених воїнів, сприяли їх евакуації і розміщенню у внутрішніх губерніях імперії, забезпечували ліками, медичним обладнанням, одягом та ін.

Проте поразки російської армії влітку 1915 р. сприяли розширенню напрямків і розмірів діяльності Земського і Міського союзів, які були остаточно допущені владою до роботи у райони бойових дій та наближені до них. Тут вони активно розвивали медично-санітарну частину з чисельними передовими лікувально-харчувальними, епідемічними, щепельними, банними і дезінфекційними загонами, бактеріологічними лабораторіями, аптекарськими складами, залучилися до справи допомоги біженцям, військовополоненим, місцевому населенню, заснували цілу мережу харчувальних, лікувальних і реєстраційних пунктів, влаштували бюро праці, ясла, механічні майстерні тощо.

У всіх українських губерніях уже влітку 1914 р. були створені губернські і повітові ВЗС та міські й обласні ВСМ комітети. На початку 1915 р. відповідні установи цих організацій офіційно розгорнули свою діяльність і на Південно-Західному фронті. До роботи в них були залучені як працівники місцевих органів самоврядування, так і широке коло інтелігенції, насамперед лікарі, громадські діячі, студенти тощо. Особливо значним було представництво діячів українського національного руху в Комітеті Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту. Кошти на забезпечення діяльності комітетів ВЗС і ВСМ надходили з бюджетів органів місцевого самоврядування, завдяки пожертвуванням і спеціальним зборам, проте лєвова їх частка асигнувалася через головні комітети вищезазначених союзів з державної скарбниці, яка вже на середину війни визначалася сотнями мільйонів карбованців.

Одночасно активізували свою діяльність засновані до війни та з її початком загальноросійські спеціалізовані благодійні товариства і комітети, більшість з яких перебувала під покровительством царської родини та наближених до неї осіб. Ці організації опікувалися як воїнами та їх родинами, так і різними категоріями постраждалого цивільного населення, особливо біженцями і дітьми-сиротами. Серед останніх насамперед виділялися Тетянинський комітет з надання тимчасової допомоги потерпілим від воєнних дій на чолі з його почесною головою, донькою царя, Тетяною Миколаївною; Товариство допомоги постраждалим солдатам і їх родинам та Романівський комітет, що опікувався сільськими дітьми-сиротами, які перебували під опікою Миколи II. Ці та інші загальноросійські благодійні організації мали відділення в багатьох містах і повітах українських губерній. Завдяки зусиллям широких кіл громадськості значною активністю відзначалися відділення Тетянинського комітету, насамперед київське. Усі

вони фінансувалися переважно з державної скарбниці, хоча певний відсоток коштів складала й пожертвування. Також важливу роль в опіці постраждалих співвітчизників на українських землях відігравали національні благодійні товариства і комітети: польські, єврейські, латиські й ін. Серед них активну роботу здійснювало й українське “Товариство з надання допомоги постраждалому населенню Півдня Росії”, створене відомими представниками національного руху.

Отже, громадські організації гуманітарного спрямування періоду Першої світової війни стали важливою складовою у вирішенні найнагальніших проблем військовослужбовців і цивільного населення, які постраждали від воєнних дій. Досвід такої діяльності яскраво засвідчив переваги громадської ініціативи над бюрократичним державним апаратом.

У третьому розділі “Діяльність громадських організацій і товариств на українських землях у справі опіки військовослужбовців” висвітлено заходи благодійних об’єднань у внутрішніх та прифронтових районах України, спрямовані на допомогу хворим, пораненим і скаліченим воїнам, показано внесок громадськості у функціонування мережі медично-санітарних закладів для останніх.

Десятки тисяч хворих і поранених воїнів, які спрямовувалися у внутрішні українські губернії, завдяки широкій участі громадськості вже з перших тижнів війни зазнали опіки різних місцевих благодійних комітетів і попечительств при державних, підприємницьких, навчальних, громадських та інших установах. Проте найбільш вагомою у цьому напрямку була діяльність комітетів Земського і Міського союзів. Відразу після свого заснування вони організували й облаштовували госпіталі, лазарети, розподільники, санітарні поїзди, забезпечували їх усім необхідним. Госпіталі були створені для лікування хворих з усіма видами поранень, для інфекційних, туберкульозних і психічно хворих фронтників, а також поранених, які потребували бальнеологічного лікування. Найбільшу кількість лікувальних закладів в Україні утримували Харківський, Київський і Катеринославський губернські комітети ВЗС, Харківський обласний комітет ВСМ. Зокрема на 1 жовтня 1916 р. лише комітети Земського союзу в українських губерніях утримували більше 47 тис. госпітальних ліжок із майже 193 тис. по всій країні, тобто четверту їх частину. З них майже третина (близько 16 тис.) розміщувалася в лікувальних закладах Харківської губернії.

Благодійні організації надавали відчутну допомогу не тільки хворим і пораненим фронтникам, а й скаліченим. Уже з початком війни вони відкривали й утримували переважно на громадські пожертвування притулки і патронати, де опікувалися останні. Особливо багато таких закладів для скалічених влаштовувалося при госпіталях. З часом громадськість за підтримки держави почала засновувати для воїнів-інвалідів майстерні, де вони виконували нескладну роботу, насамперед шили одяг і взуття для армії, заклади по виготовленню для них протезів.

Не менш вагомою в справі опіки постраждалих воїнів була діяльність комітетів ВЗС і ВСМ Південно-Західного фронту в Галичині, на Волині, Поділлі та Буковині. З початком

1915 р., після того як Земському і Міському союзам було дозволено працювати у прифронтових районах, однією з головних функцій цих комітетів, як і у внутрішніх губерніях, було здійснення медично-санітарних заходів, до того ж вони значно розширилися. Зокрема, до кола діяльності обох фронтових комітетів у цій справі належали надання пораненим воїнам першої хірургічної допомоги, перевезення їх, стаціонарне лікування, боротьба з інфекційними хворобами, організація стоматологічної допомоги і протиепідемічних щеплень, виготовлення перев'язочного матеріалу, медичного інструментарію, дезінфекційних засобів тощо. Для цього працівники комітетів ВЗС і ВСМ Південно-Західного фронту організували лікувально-харчувальні, епідемічні, банні, дезінфекційні і щепельні загони, влаштовували інфекційні бараки і бактеріологічні лабораторії, обслуговували етапи, відновлювали роботу місцевих лікарень та ін.

У цілому діяльність громадських гуманітарних організацій на українських землях у справі допомоги постраждалим воїнам, насамперед комітетів ВЗС і ВСМ, була досить ефективною і набула величезних масштабів – від влаштування госпіталів, розподільників, притулків у тилу до організації на фронті цілої мережі медично-санітарних закладів, які обслуговували сотні тисяч солдатів і офіцерів. Не дивно, що саме Земський і Міський союзи з часом перебирають частково на себе функції державних органів у забезпеченні такою допомогою військовослужбовців, засвідчивши важливу роль громадських сил у вирішенні найбільш нагальних проблем, викликаних екстремальними умовами воєнного часу.

У четвертому розділі “Внесок громадських об'єднань у справу допомоги постраждалому цивільному населенню в Україні” розглянуто діяльність на українських землях місцевих товариств і попечительств з опіки родин фронтовиків, підрозділів загальноросійських гуманітарних організацій, насамперед комітетів ВЗС і ВСМ, губернських відділень Тетянинського комітету по допомозі біженцям і населенню прифронтових територій, проаналізовано форми та напрямки такої роботи.

Одночасно з організацією опіки хворих, поранених і скалічених воїнів громадські благодійні комітети і попечительства взялися за підтримку родин тих, хто перебував на фронті, яка передбачала передусім надання грошової, харчувальної та лікувальної допомоги, забезпечення всім необхідним дітей-сиріт. У кожному місті та повіті такі організації були створені в першу чергу при міських і земських органах самоврядування. Особливо посилилася допомога громадськості цивільному населенню з початком руху біженців влітку 1915 р., які тимчасово розмістилися в усіх губерніях України на схід від лінії Південно-Західного фронту. Громадські благодійні організації і товариства влаштовували для них харчувальні і лікувальні пункти, розподільники, виробничі майстерні, заклади по працевлаштуванню та юридичній підтримці, супроводжували до місць поселення тощо. Поряд з розгалуженою діяльністю відділень Тетянинського комітету, національних організацій і місцевих попечительств до цієї справи у зазначений час активно долучилися губернські та повітові комітети Земського і Міського союзів,

при яких були створені спеціальні підрозділи з опіки біженців. На українських територіях у роки Першої світової війни найбільш важливими центрами громадської опіки біженців, особливо дітей останніх, були губернські міста, в першу чергу Київ, Харків та Катеринослав, де засновувалася й утримувалася на громадські та приватні кошти чимала кількість притулків, гуртожитків, лікарень, шкіл та інших закладів для означеної категорії постраждалого цивільного населення.

У прифронтовій смузі Південно-Західного фронту комітети ВЗС і ВСМ зайняли провідне становище у справі опіки біженців та місцевого населення. У ній брали участь представники різних соціальних груп і прошарків, у першу чергу українська інтелігенція та студентство. Крім харчовальної, лікувальної, санітарно-епідемічної допомоги, завдяки зусиллям останніх, особливо тих, які працювали в Комітеті Всеросійського союзу міст, у Галичині та Буковині в другій половині 1916 р. було створено цілу низку притулків для дітей-сиріт, у школах відновлено навчання рідною мовою. Працівники Комітету Всеросійського земського союзу ПЗФ здійснювали активну роботу по об'єднанню посередницьких закладів при різних установах у Наддніпрянській Україні з працевлаштування біженців, у прифронтовій смузі створювали кооперативні торговельні лавки для місцевого населення, обслуговували цілу армію окопних робітників, організовували будівельно-ремонтні дружини.

Таким чином, гуманітарна діяльність громадських організацій у роки Першої світової війни на користь різних категорій постраждалого цивільного населення виявилася досить ефективною і стала яскравим прикладом згуртування суспільства в кризові періоди новітньої вітчизняної історії.

Внаслідок проведеного дослідження дисертант дійшов таких висновків:

- Діяльність громадських гуманітарних організацій на українських землях у роки Першої світової війни в сфері опіки воїнів і цивільного населення тільки в останнє десятиліття привернула увагу науковців. Проте вона досліджувалася фрагментарно, тільки в окремих її напрямках і аспектах. Наявні архівні та опубліковані джерела дали автору змогу повною мірою здійснити узагальнюючий аналіз діяльності громадських організацій з опіки воїнів і цивільного населення.

- В умовах погіршення політичного і соціально-економічного становища країни з початком війни влітку 1914 р. зростала роль громадських гуманітарних організацій і товариств, що створювалися представниками різних соціальних верств суспільства: підприємцями, поміщиками, домовласниками, чиновниками, викладачами, лікарями, студентами та ін. Охоплені патріотичним почуттям представники населення, громадські, станові і державні установи взялися за організацію різноманітних комітетів зі збору пожертвувань, товариств і попечительств з опіки постраждалих на фронті воїнів та їх родин. Одночасно представники буржуазії і ліберального дворянства, тісно пов'язані з органами земського і міського самоврядування, створили загальноросійські організації по

допомозі хворим і пораненим воїнам – Земський і Міський союзи, які заснували широку мережу місцевих комітетів – губернські, повітові, міські й обласні, а згодом і фронтові, до роботи в яких були залучені не лише працівники місцевих органів самоврядування, а й широке коло інтелігенції. Особливо значним було представництво діячів українського національного руху в Комітеті Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту. Джерелами фінансування комітетів були приватні пожертвування, спеціальні відрахування від земств та зборів, однак найбільші кошти надходили з державної скарбниці. Вагомий внесок у допомогу потерпілим воїнам, цивільному населенню, а особливо дітям-сиротам, родинам фронтовиків і біженцям, здійснювали спеціалізовані загальноросійські благодійні організації, якими опікувалися представники царської родини та наближені до неї особи. Серед них насамперед виділялися Тетянинський комітет, Товариство допомоги постраждалим солдатам та їх родинам, Романовський комітет та інші, які мали відділення в багатьох містах і повітах українських губерній. Усі вони фінансувалися переважно з державної казни, хоча певний відсоток коштів складала й пожертвування. Вагому роль в опіці біженців відігравали національні благодійні товариства і комітети: польські, єврейські, латиські та ін. Серед них активну роботу здійснювало й українське “Товариство з надання допомоги постраждалому населенню Півдня Росії”.

- З перших днів війни у внутрішніх українських губерніях хворими, пораненими і скаліченими воїнами опікувалися різні місцеві благодійні комітети при державних, підприємницьких, навчальних, громадських та інших установах. Проте найбільш вагомою у цьому напрямку була діяльність комітетів Земського і Міського союзів. Вони облаштовували госпіталі і розподільники для хворих і поранених, притулки і патронати для скалічених, санітарні поїзди, забезпечували їх медикаментами, перев’язочними засобами, одягом та ін. Найбільшу кількість лікувальних закладів в Україні утримували Харківський, Київський і Катеринославський губернські комітети ВЗС, Харківський обласний комітет ВСМ.

- Одночасно з організацією опіки постраждалих воїнів громадські благодійні об’єднання взяли за підтримку родин тих, хто перебував на фронті, яка передбачала в першу чергу надання грошової, харчовальної та лікувальної допомоги, забезпечення всім необхідним дітей-сиріт. Особливо посилилася допомога з боку громадськості цивільному населенню з початком руху біженців улітку 1915 р. Благодійні організації і товариства, до яких приєдналися комітети ВЗС і ВСМ, на українських землях влаштовували для них харчовальні і лікувальні пункти, розподільники, виробничі майстерні, бюро по працевлаштуванню та юридичній підтримці, супроводжували до місць тимчасового поселення тощо. В Україні у роки війни найбільш важливими центрами громадської опіки біженців були Київ, Харків та Катеринослав, де засновувалися й утримувалися як на державні, так і на громадські та приватні кошти притулки, гуртожитки, школи та інші заклади.

- Досить вагомою була діяльність комітетів ВЗС і ВСМ Південно-Західного фронту

в Галичині, на Волині, Поділлі, Буковині – як у справі опіки постраждалих воїнів, так і біженців та місцевого цивільного населення. Крім харчовальної, лікувальної, санітарно-епідемічної допомоги, фронтові комітети, зокрема в Галичині і на Буковині, в другій половині 1916 р. створили цілу низку притулків для дітей-сиріт, відновили початкову освіту рідною мовою, здійснювали активну роботу по влаштуванню виробничих майстерень для біженців та об'єднанню посередницьких закладів при різних установах з їх працевлаштування, у прифронтовій смузі створювали кооперативні торговельні лавки для місцевого населення, обслуговували сотні тисяч окопних робітників і т. ін.

- Діяльність громадських гуманітарних організацій в Україні у роки Першої світової війни, насамперед тих, які були тісно пов'язані з органами місцевого самоврядування, на користь хворих, поранених і скалічених воїнів та різних категорій постраждалого цивільного населення, особливо біженців, виявилася досить ефективною, стала важливою складовою у вирішенні їхніх найнагальніших проблем та яскравим прикладом згуртування суспільства у кризові періоди новітньої вітчизняної історії, що були викликані екстремальними умовами воєнного часу. Досвід такої діяльності яскраво засвідчив переваги громадської ініціативи над бюрократичним державним апаратом. Не дивно, що комітети таких провідних гуманітарних організацій як Всеросійський земський союз і Всеросійський союз міст за відсутньої фінансової підтримки з боку держави перебрали частково на себе функції її органів у медично-санітарній галузі та підтримці біженців.

Список опублікованих праць за результатами дисертаційного дослідження

1. *Загребельна Н. І.* Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. VI. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 255 - 269.
2. *Загребельна Н. І.* Допомога громадських організацій Південно-Західного фронту в роки Першої світової війни // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Вип.. 22-23. – К.: Ін-т історії України НАН України. – 2003. С. 84 - 106.
3. *Загребельна Н. І.* Внесок громадських організацій і товариств у справу опіки цивільного населення в Україні під час Першої світової війни // Історичні і політологічні дослідження. - № 5/6 (17/18). – Д.: Донецький національний університет, 2003. – С. 48 - 60.
4. *Коляда І. А., Загребельна Н. І., Порало Н. Д.* Історія України (1914 - 1939) в художньо-літературних образах. Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів історичних та філологічних спеціальностей (Лист № 14/ 18.2 – 587 від 21.03.2003). – К.: Арістей, 2004. – 272 с. (Автором були написані перші три розділи та тема 1 „Україна в роки першої світової війни” у 6-му розділі).
5. *Загребельна Н. І.* Благодійна та підприємницька діяльність Терещенків уроки

Першої світової війни // Матеріали Міжнародної наукової конференції "Перша світова війна і слов'янські народи". – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 1998 р. – С. 119 - 124.

АНОТАЦІЯ

Загребельна Н. І. Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2004.

Дисертація присвячена дослідженню діяльності громадських гуманітарних організацій і товариств на українських землях у роки Першої світової війни. Розглянуто мережу об'єднань, які опікувалися постраждалими воїнами і цивільним населенням у вказаний період, організаційну структуру і напрямки роботи комітетів та відділень, насамперед таких провідних загальноросійських організацій, як Земський і Міський союзи, Тетянинський комітет та ін. Проаналізовано внесок об'єднань гуманітарного спрямування в Україні у справу допомоги хворим, пораненим і скаліченим воїнам, їх родинам, біженцям, дітям-сиротам, населенню прифронтових районів. У дисертації підкреслено, що діяльність громадських організацій і товариств за відсутності фінансової підтримки з боку держави виявилася досить ефективною, стала важливою складовою у вирішенні найнагальніших проблем постраждалих від воєнного лихоліття співвітчизників, особливо це стосувалося медично-санітарної галузі.

Ключові слова: громадська організація, благодійність, Перша світова війна, Земський і Міський союзи, медично-санітарні заходи, воїни, цивільне населення, біженці, притулок.

АННОТАЦИЯ

Загребельная Н.И. Общественные гуманитарные организации в Украине в годы Первой мировой войны. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – История Украины. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2004.

В диссертации исследуется деятельность общественных гуманитарных организаций в Украине в годы Первой мировой войны, направленная на помощь пострадавшим воинам и гражданскому населению. В работе дан анализ историографии данной проблемы и архивной базы для ее изучения. Рассмотрена сеть всероссийских благотворительных объединений, которые действовали в каждой украинской губернии и многих уездах в тот период. Особое внимание уделено функционированию комитетов и отделений таких организаций как Земский и Городской союзы помощи больным и раненым воинам,

Татьянинский комитет по оказанию помощи пострадавшим от военных действий, Общество повсеместной помощи пострадавшим на войне нижним чинам и их семьям, Романовский комитет, определено их организационное устройство, социальная база и источники финансирования. Также отмечено, что важную роль в попечении беженцев играли национальные благотворительные общества и комитеты: польские, еврейские, латышские и др. Среди них активную работу осуществляло и украинское “Общество по оказанию помощи пострадавшему населению Юга России”.

Выяснено, что главной сферой деятельности губернских и уездных комитетов ВЗС и ВСГ была лечебно-санитарная. Они создали и обслуживали широкую сеть госпиталей, лазаретов и приютов для военнослужащих со всеми видами ранений и болезней, заготавливали и изготавливали медикаменты, медицинское оборудование, белье и одежду для лечебных заведений, организовывали санитарные поезда и другие транспортные средства для доставки раненых, больных и изувеченных воинов с фронта. С лета 1915 г., после поражений русской армии на Юго-Западном фронте, сферы деятельности комитетов союзов были значительно расширены, когда их усилия в широких размерах были направлены на оказание помощи не только военнослужащим, но и гражданскому населению, в первую очередь беженцам. Губернские ВЗС и городские ВСГ комитеты проводили противоэпидемические мероприятия среди населения, оказывали лечебно-питательную помощь, обеспечивали жильем и работой беженцев, организовывали приюты и школы для их детей.

Значительное внимание в исследовании уделено анализу работы комитетов ВЗС и ВСГ Юго-Западного фронта, которая распространялась на Галицию, Волынь, Буковину, Подолию и другие приближенные к районам боевых действий территории. Кроме организации питательных, лечебных, санитарно-эпидемических пунктов и отрядов, бактериологических лабораторий и стоматологических кабинетов, бань, прачечных и других учреждений, в первую очередь для военнослужащих, фронтовые комитеты на протяжении второй половины 1915 и 1916 г. создали целую сеть приютов для детей-сирот, содействовали обучению детей на украинском языке, оказывали различную помощь беженцам по пути их следования, организовывали производственные мастерские и посреднические бюро для трудоустройства последних, в прифронтовой полосе создавали кооперативные торговые лавки для местного населения, обслуживали сотни тысяч окопных работников и др.

Вместе с тем, в работе рассмотрены мероприятия украинских губернских отделений Татьянинского комитета по оказанию различной помощи беженцам, среди которых по масштабам своей деятельности выделялось киевское, участие многих местных благотворительных комитетов и обществ в попечении больных, раненых и изувеченных воинов, их семейств, беженцев, детей-сирот. Определено, что в Украине в годы войны ведущими центрами общественной гуманитарной деятельности как для пострадавших воинов, так и для гражданского населения, были Киев, Харьков и Екатеринослав, где

основывались и содержались на государственные, общественные и частные средства лечебные заведения, приюты, общежития, школы и другие учреждения.

В диссертации подчеркнуто, что деятельность общественных гуманитарных организаций в Украине в годы Первой мировой войны при ощутимой финансовой поддержке со стороны государства оказалась достаточно эффективной, стала важной составной в решении насущных проблем пострадавших от военных невзгод соотечественников, особенно это касалось врачебно-санитарной отрасли и попечения беженцев.

Ключевые слова: общественная организация, благотворительность, Первая мировая война, Земский и Городской союзы, врачебно-санитарные мероприятия, войны, гражданское население, беженцы, приют.

SUMMARY

Zagrebel'na N. I. Humanitarian organisations in Ukraine during the First World War. - Manuscript.

A thesis submitted for the degree of Candidate of Historical Sciences in the speciality 07.00.01 - The History of Ukraine. – Dragomanov's National University – Kyiv, 2004.

The dissertation is devoted to the study of activities of public humanitarian organizations and societies in Ukrainian regions during the First World War. A consideration was given to the network of associations caring about injured warriors and civilians during the mentioned period of time, as well as to the organizational structures and directions of committees' and departments' work, mainly such leading organizations as Zemskij and Miskij Unions, The Tetjanivs'kij Committee etc. An analysis has been done on the contribution of humanitarian associations towards initiatives to help disable people, wounded and crippled soldiers and their families, refugees, orphans, civilians from the near-front-line regions. The dissertation underlines that activity of the public organizations under substantial financial support from the state was very efficient and became an important part in solving vital problems of those compatriots who suffered from the war years. This especially concerned medical and sanitary sectors.

Key words:

public organization; charity; the First World War; Zemskij and Miskij Unions; medical and sanitary measures; refugees; shelter.

Підписано до друку 27.08.2004. 60х90/16.Папір офсетн.
Гарнітура «Таймс».
Ум. друк. арк. 0,9. Наклад 100 прим. Зам. 104
Видавництво «ПП Серга»
Свідоцтво № 000592 від 10.12.98 р.
04205, Київ - 205, пр-т Оболонський, 28 «В», тел. 468-74-91

